

ЎЗБЕК ТИЛИДА ФУНКЦИОНАЛ ЖИХАТДАН ХОСЛАНМАГАН ФРАЗЕМАЛАР

Рашидова Умида Мансуровна,
СамДУ доценти

Аннотация. Мақолада ўзбек тилидаги функционал жиҳатдан хосланмаган фраземалар таҳлилга тортилган. Китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув нутқи иборалари ўртасидаги услубий фарқланиш асосли мисоллар орқали очиб берилган.

Маълумки, китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув нутқи иборалари у ёки бу ҳодисани, ҳолатни ифодалаш билан бирга муайян нутқ типи ҳақида ҳам ўқувчига ишора беради. Бундай иборалар бошқа услубларда деярли қўлланмайди. Аммо ўзбек тилида шундай иборалар ҳам борки, уларнинг қўлланиши у ёки бу услуб доираси билан чекланмаган. Масалан, «*беш қўлдай*» ибораси сўзлашув услубида ҳам, публицистик ва бадиий услубда ҳам кенг қўлланади, ҳатто бу ибора илмий услубга оид айрим намуналарда ҳам учрайди.

Ҳолбуки, бобокалони Амир Темур бу ерларга юриш қилиб келганда унинг қўл остида тарихни ҳам, жўғрофияни ҳам, ўсимлик дунёсини ҳам беш қўлдай биладиган фозил одамлар хизмат қиларди (П.Қодиров, Она лочин видоси).

Маълумки, ибораларнинг функционал-услубий бўёғи ўзгарувчи характерга эга, бу эса нутқий ҳолат, шароит билан эмас, балки тилнинг тарихий тараққиёт жараёни билан боғлиқ, чунки айрим иборалар ўз қўлланиш доирасини даврлар ўтган билан кенгайтириши ёки торайтириши мумкин. Масалан, илгари «*дўпписи яримта*», «*дўпписи чамбарак*» иборалари “иши жойида, чор ишкали бут, ғам-ташвиши йўқ” маъноларни ифодалаш учун кенг қўлланарди. Ҳозирги вақтда худди шундай маъноларни «*ошиги олчи*», «*тичоғи мой устида*» каби иборалар кўпроқ ифодаламоқда.

Умуман, функционал услублар орасига катъий чегара қўйиш унчалик тўғри эмас, чунки «нутқ стиллари (услублари) ўзларига хос белги ва фарқлардан катъий назар, адабий тил нормалари асосида умумийликка эга»⁴.

⁴ Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. – Б. 13.

Бир услубий ҳодисанинг иккинчи услубга ўтиб туриши тилда тўхтовсиз ҳолат бўлиб, бу тилнинг тарихий таракқиётидан, ўзгаришидан ривожланишидан далолат беради. Ана шу ҳолат функционал жиҳатдан хосланмаган ФБларда ўз аксини топади.

Дарҳақиқат, илгари китобий бўлган айрим иборалар китобий матнлар доирасидан чиқиб, сўзлашув нутқида ҳам кенг қўлланмоқда, шу асосда функционал жиҳатдан хосланмаган ибораларга айланмоқда. Масалан, «жон олиб, жон бермоқ», «қўзининг оқу-қораси» каби иборалар ана шундай функционал жиҳатдан хосланмаганлик хусусиятига эга бўлмоқда.

— Нима қилсин, қўзининг оқу қораси, ёлғиз ўғли (С.Аҳмад, Уфқ);

Улуғбек мирзо менинг ёлғиз ўғлим, қўзимнинг оқу қораси, жонимдан азиз фарзандим (П.Қодиров, Она лочин видоси);

Хайр, ўғлим, оқ йўл бўлсин,

Хайр, қўзим қораси.

Билким, жангда билинади

Мард йигитнинг сараси. (Холдорхон)

Тилимиздаги илгари сўзлашув иборалари бўлган айрим фраземалар ҳозирги вақтга келиб функционал жиҳатдан хосланмаган характер касб этмоқда. Масалан, «қўли гул», «оёғи осмондан келмоқ» каби фраземалар шулар жумласидандир.

ҚЎЛИ ГУЛ [қимнинг] ўз ишини жуда моҳирлик билан ва чиройли бажарадиган. Варианти: қўли олтин.

- Жуда бўлади-да! Шундай қўли гул усталаримиз бор, боплаб таишлайди (Т.Мурод. Бу дунёда ўлиб бўлмайди);

Нўмонжон заводда, бешинчи разрядли токарь, қўли гул уста. Лобарниса ательеда тикувчилик қилади (А.Ўлдошев, Биз ўтган йўллар);

—Бизнинг Камолиддин Беҳзод ҳиротлик етим бола....Зеҳни беҳад баланд, қўли олтин экан. Санъатда жуда тез илгарилаб кетди (Ойбек. Навоий);

Функционал услубий жиҳатдан хосланмаган ФБлар тилимизда анча кўп бўлиб, улар миллий тил фразеологик фондининг 20 фоизга яқинини ташкил

этади. Уларнинг айримлари китобий фраземалар даражасига тўла кўтарилмаган дейиш мумкин. Масалан, «*тумшугидан илинмоқ*» ибораси ана шундай иборалар ваторига киради. Масалан: «*Очиги, уй эгасининг хушёрлиги иш бериб, ўғри тумшугидан илинди*» (Зарафшон, 22.08.2009).

Тилимиздаги функционал-услубий жиҳатдан хосланмаган ибораларни белгилашнинг асосий мезонлари семантик ва миқдорий мезонлардир. Бу тип иборалар мавзуй жиҳатдан умумий тушунчаларни ифодалаб, сўзлашув нутқида, бадиий, публицистик услубларда ва онда-сонда илмий услубда қўлланиш хусусиятига эгадир: « - *Агар бир кориҳол бўлса, юзим шувут бўлади, балога қоламан*» (У.Назаров. Чаён йили); « - *нуқул, мажбуриятим, мажбуриятим дейди, катталарга сўз бериб қўйганман, юзим шувут бўлади, деб саннайди*» (Ў.Усмонов. Гирдоб); «*Шундай иқтидорга - тафаккур «йўсинига эга адиб ҳеч қачон замоннинг ўткинчи экинлари олдида тебранмайди, замонлар ўзгарганда ҳам авлодлар олдида юзи шувут бўлмайди*» (Мурод Муҳаммад Дўст. Лолазор) кабилар.

Шундай қилиб, тилимиздаги кўпгина ибораларнинг функционал жиҳатдан ўзгарувчанлиги, китобий, сўзлашув ва оддий сўзлашув ибораларидан фарқли томонлари уларни алоҳида услубий гуруҳларга ажратиб ўрганишни тақозо этади. Бундай иборалар фоиз таркиби, экспрессив-баҳо ва функционал-услубий белгиларига кўра функционал хосланмаган ФБлардан ажралиб туради, яъни функционал хосланмаган ФБлар адабий тил фразеологик тизимининг ядроси, ўзагини ташкил этади, ҳамда нейтрал, услублараро қўлланиш хусусиятига эга.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, беш жилдлик. Биринчи жилд. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, 384-бет.
2. Йўлдошев Б.Фразеологик услубият масалалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2007.
3. Маматов А. Ўзбек тилида фразеологизмларнинг шаклланиш масалалари, ДДА. –Тошкент, 2000. -56 б.
- 4.Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – Б. 49-50.